

Inhoud

Voorwoord door Carla Del Ponte	9
Inleiding	11
I – OKTOBER 2000	
Verloren, verloren, verloren–	15
De brief	18
Bij Ana	26
Otes	31
<i>Wie zijn de overlevenden van Srebrenica?</i>	40
Mima	42
Sarajevo	47
Afscheidsfeest	52
II – MAART 2001-ZOMER 2002	
Terug	59
Terugkeer is een must	65
Tuzla	68
<i>Terugkeer?</i>	75
In de tussentijd	77
III – VOORJAAR 2004	
Maart 2004	87
Zumra	92
Ontmoetingen	95
Snaga Žene	106
Grab Potok	110
<i>Vluchtelingenkampen</i>	116
Branka	117
Ježevac	120

Vrouwenkracht	124
Alma en Sevda	127
De doden	131
Potočari	136
De praatgroepen	139
<i>Terug naar de Republika Srpska</i>	143
Srebrenica	148
Agressie	151
<i>Mei 2005</i>	156

Voorwoord door Carla Del Ponte hoofdaanklager van het Internationaal Straftribunaal voor het voormalig Joegoslavië te Den Haag

Srebrenica is het verhaal van de genocide die gepleegd werd aan het eind van de twintigste eeuw in Midden-Europa. Het Internationaal Straftribunaal voor het voormalig Joegoslavië van de Verenigde Naties heeft via zijn Appeals Chamber (Beroepskamer, vert.) geoordeeld dat de massamoorden van juli 1995 juridisch gekwalificeerd kunnen worden als ‘genocide’. Zoals gedefinieerd in de Genocide Conventie, wordt deze specifieke misdaad gepleegd met de ‘intentie tot vernietiging, hetzij geheel of gedeeltelijk, van een nationale, etnische, raciale of religieuze groep als zodanig’.

Bijna 8000 Moslims, mannen en jongens, zijn tussen 11 en 17 juli 1995 afgeslacht door Servische troepen in en rond Srebrenica. Dankzij het forensisch onderzoek, dankzij de video-opnamen en ander bewijsmateriaal, maar vooral dankzij de moed van een aantal overlevenden van deze genocide die durfden te getuigen voor het tribunaal, zijn de verslagen en de omvang van deze misdaad nu onbetwistbaar. In minder dan één week tijd is een groot deel van een bevolkingsgroep, de mannelijke bevolking van Srebrenica, gedood, in koelen bloede standrechtelijk geëxecuteerd.

We mogen nooit vergeten dat Srebrenica niet alleen de genocide is die in juli 2005 door de hele wereld werd herdacht. Het is ook de tragedie van de vrouwen en kinderen die het overleefden. Vaak wonend in vluchtelingencentra, vaak ver weg van huis, waar ze met geweld verdreven zijn, hun ge-

liefden dood of vermist, vechten zij om hun levens weer op te bouwen en hun kinderen een toekomst te geven. Hun getuigenissen voor het Hof zijn uiterst waardevol: die zorgden ervoor dat de waarheid over Srebrenica werd vastgelegd.

De vrouwen van Srebrenica zijn geen vreemden voor mij – ik heb ze bij diverse gelegenheden ontmoet. Het is hun pijn en verdriet, maar ook hun enorme moed, die mij de kracht geven om te volharden in mijn werk. Degenen die het bevel gaven tot het doden van de mannen en jongens van Srebrenica en zij die dat bevel op beestachtige wijze uitvoerden en de levens van de vrouwen van Srebrenica verwoestten, moeten voor het gerecht gedaagd worden. Ze moeten worden geconfronteerd met het leed dat ze hebben veroorzaakt en worden gestraft voor de misdaden die ze hebben begaan.

Zonder bestraffing kunnen dergelijke misdaden herhaald worden en zal er geen vrede zijn, geen verzoening en geen toekomst voor komende generaties. Het verhaal van deze vrouwen over hun leven van na de genocide herinnert ons er meer dan ooit aan dat het onze plicht en verantwoordelijkheid is om te voorkomen dat dit soort misdaden ooit nog zal plaatsvinden.

Den Haag
September 2005

Inleiding

Op 11 juli 2005 was het tien jaar geleden dat Srebrenica viel en meer dan 7800 mannen werden vermoord. In Nederland is het afgelopen decennium veel gesproken over de schuld-vraag. Er kwam een NIOD-rapport, dat leidde tot het aftreden van het tweede kabinet-Kok, en een parlementaire enquête.

Toch is er relatief weinig aandacht geweest voor het lot van de overlevenden. Weinig mensen weten in welke ontredding en welke verpaupering veel nabestaanden en overlevenden, nu tien jaar na dato, nog leven. Want hoe moet je verder als je man, je vader, je broers, je ooms, je schoonvader en je zonen dood zijn? Hoe is het als je met je verdriet al tien jaar in een armoedig vluchtelingenkamp moet wonen, zonder enige privacy? Hoe is het om in je eentje terug te keren naar het huis waar je vroeger met je hele gezin woonde? Het gezegde dat tijd alle wonden heelt, gaat hier niet op. Daarvoor zijn de wonden te diep en is de pijn te groot.

We hebben het in Nederland vaak over deze 'vrouwen van Srebrenica'. Een groep zonder gezicht. Een groep waarmee men zich maar moeilijk kan identificeren. Met dit boek heb ik vrouwen een gezicht willen geven. De namen van bijna alle personages zijn op hun verzoek uit privacy-overwegingen veranderd. Op zichzelf maakt dat niets uit, want hun verhalen zijn niet uniek. Er zijn honderden Ana's, Remza's, Mima's, Sevda's, Zumra's en Alma's. Alleen Gordon Bacon en Branka en haar team hebben hun echte namen behouden.

Toen ik voor het eerst in Bosnië kwam zag ik vooral onvoorstelbaar veel verdriet. Nu, vijf jaar later, veel lethargie en depressie. Maar ik zag ook vrouwen die nieuwe zingeving in hun leven vonden en boven zichzelf uitstegen. Vrouwen die met een steuntje in de rug hun eigen huis bouwden, groente en bloemen gingen verbouwen, autorijles namen, computercursussen volgden. En vrouwen die zich, ondanks alle verliezen, willen inzetten voor verzoening. Voor mij zijn het stuk voor stuk heldinnen.

Alok van Loon

Juni 2005

I
OKTOBER 2000

Verloren, verloren, verloren—

Toen Ana de deur opende van het kantoor van Žene Podrinja, kwam me een warme walm van rook en zweetlucht tegemoet. Het voor mij onverstaanbare gekwetter van vrouwenstemmen hield abrupt op. De kleine ruimte die ik binnentrad, zat propvol vrouwen die kennelijk al uren op me hadden gewacht. Ze zaten in een kring op plastic stoelen die strak naast elkaar tegen de muren waren geschoven. Zo'n twintig paar ogen waren op me gericht. 'Dobar dan,' groetten ze.

Ana gebaarde naar de middelste van drie vrije stoelen. 'Hier, Alok, *setzen Sie sich.*' Terwijl ik ging zitten, schoten enkele vrouwen overeind. Want hoewel mijn komst al een paar weken bekend en goed voorbereid was, kwam ik door de vertraging van mijn vliegtuig toch nog vrij onverwachts aanzetten. Een vrouw gooide snel de volle asbakken leeg in een prullenbak en zette een elektrische waterkoker aan, die in een hoek op de grond stond. Een andere toverde een schaal met koekjes te voorschijn en zette die op een bureau, dat naar het midden van de kamer was geschoven. Een derde vrouw glipte de gang op en kwam terug met een boeket rode gerbera's, die ze vriendelijk glimlachend naast de schaal met koekjes voor me neerlegde. Ondertussen werd ik door de andere vrouwen van top tot teen opgenomen. Het merendeel van hen droeg lange rokken. Ongeveer de helft had een hoofddoek om, maar enkele jongere vrouwen waren geheel westers gekleed in spijkerbroek en T-shirt.

De vrouw die het water had opgezet maakte een kanningetje koffie, die ze in drie porseleinen kopjes met een gouden randje schonk. Alleen de twee vrouwen die me van het vlieg-

veld hadden gehaald en ikzelf kregen een kopje koffie samen met een glas cola aangeboden.

Toen iedereen weer zat, stond Ana op om als voorzitter het woord tot me te richten.

‘Het is voor ons, vrouwen van Žene Podrinja, een grote eer dat u naar Sarajevo bent gekomen,’ begon ze haar welkomstspeechje in het Duits. ‘U bent de eerste buitenlandse vrouw die ons bezoekt.’ Na nog wat plechtige woorden, die me duidelijk maakten dat mijn bezoek bijzonder werd gewaardeerd en dat ik meer dan welkom was, begonnen de vrouwen zich een voor een voor te stellen. Ana vertaalde alles in het Duits.

‘Ik ben Remza,’ begon een grote vrouw in een felpaarse lange jurk, die naast de deur zat. ‘Ik heb mijn man en twee zonen verloren in Srebrenica.’ De bruine ogen vulden zich met tranen, die ze met een punt van haar groene hoofddoek wegveegde.

De stemming die even daarvoor nog zo vrolijk leek, was als een blad aan een boom omgeslagen. In de beklemmende stilte die volgde was de spanning te snijden. Enkele vrouwen sloegen de handen voor het gezicht.

Als op een onzichtbaar teken staken ze bijna allemaal tegelijk een sigaret op. Het raam werd opengezet. Door de opbollende vitrage waaiden frisse lucht en flarden Arabisch klinkende muziek uit een naburig café naar binnen.

‘Ik ben Safeta,’ vervolgde Remza’s buurvrouw. ‘Ik heb mijn enige zoon, mijn man en mijn twee broers verloren.’

‘In Srebrenica?’ vroeg ik.

‘Ja,’ antwoordde Ana, ‘iedere vrouw in deze kamer was in 1995 in Srebrenica.’

‘Ik heb drie zonen, mijn man en mijn vader verloren,’ fluisterde een vrouw met donker krullend haar met gebogen hoofd. Ik schatte haar niet ouder dan vijfenveertig jaar. Ze bleef onbeweeglijk en met een uitdrukkelingsloos gezicht naar een punt op de vloer staren.

‘Die hat soviel geweint, die hat keine Träne mehr,’ zei Ana zacht.

Zonder veel succes probeerde ik een brok in mijn keel weg te slikken. Ik snakke naar een sigaret, hoewel ik al een jaar niet meer rookte, en nam er gretig eentje uit een van de pakjes die me van alle kanten werden voorgehouden. Mijn vingers trilden bij het aansteken.

De een na de ander stelde zich voor: Zumra, Fadja, Safija, Mima, Hajra, Čamka, allemaal vrouwen die één of meer zonen, kleinzonen, echtgenoten, vaders, ooms, broers en soms dochters en schoondochters hadden verloren.

‘Deze vrouw heet Suada en ze heeft haar vader en broers verloren. Haar man is gewond geraakt bij zijn vlucht door de bossen,’ vertaalde Ana ogenschijnlijk onbewogen verder. De meeste vrouwen huilden geluidloos, de tranen met hun handen wegvegend. Ook ik kon mijn tranen na een stuk of negen ‘verloren’ echtgenoten en nog veel meer ‘verloren’ kinderen nauwelijks meer bedwingen.

Ik was nog geen anderhalf uur op Bosnische bodem toen ik in dat warme rokerige kantoortje geconfronteerd werd met de rauwe werkelijkheid van het onvoorstelbare verdriet van de nabestaanden. Ik voelde me bedolven onder een lawine van ellende en wanhoop. Verloren, verloren, verloren: de woorden dreunden door mijn hoofd. Verloren betekende de dood of vermist. En vermist betekende zo goed als zeker dood.

Ik was totaal overdonderd door de ellende van deze vrouwen, zoals ik een maand eerder ook overrompeld was geweest door hun uitnodiging om bij hen op bezoek te komen.

De brief

De burgeroorlog in Bosnië volgde ik, net als iedereen, via de televisie. Ik wist weinig af van dit deel van Europa en had in eerste instantie geen flauwe notie van wie er in dit conflict deugde en wie niet. Een eindeloze stroom van schokkende berichten en beelden, met de uitgemergelde man achter prikkeldraad als treurig dieptepunt, riepen bij mij aanvankelijk afschuw en machteloosheid op, maar leidde ten slotte tot een soort gewenning. De val van Srebrenica op 11 juli 1995 ging aanvankelijk zelfs aan me voorbij, aangezien ik drie dagen voor de val voor een maand was gaan kamperen in Frankrijk. In de daaropvolgende dagen en weken, terwijl het leven van de vrouwen die mij later zo dierbaar werden instortte, toen ze de hel van Potočari meemaakten, toen hun geliefden vermoord werden en hun leven als *displaced person* ergens anders in Bosnië begon, zat ik op een Normandische duintop over de zee uit te kijken.

Mijn daadwerkelijke betrokkenheid bij Bosnië begon pas vijf jaar later, in het voorjaar van 2000. De Stichting Motherhood organiseerde landelijke acties om geld in te zamelen voor de bouw van een Vredespark in Tuzla. Het idee daarvoor was afkomstig van de zakenman Fred Matser, die een soort visioen had gehad om een plek van vrede en schoonheid te creëren in het door de burgeroorlog verscheurde en verwoeste land. De architect Ton Alberts tekende het ontwerp van het 'Peace Flame House'. Het fraaie, antroposofisch aandoende gebouw voorzag in mogelijkheden voor allerlei therapieën en culturele en creatieve activiteiten. Het doel van het Vredespark was mensen troost te bieden en ze

te inspireren hun leven gezamenlijk weer op te bouwen. Het was een mooi en ambitieus plan; vooral de gedachte dat ook kinderen behandeld zouden worden, sprak me aan.

Met vijf vrouwen vatten we het plan op om een actie op te zetten om geld voor dit doel in te zamelen, en we organiseerden in ons dorpshuis een benefietconcert. Een bonte stoet van lokale amateurmuzikanten, verhalenvertellers, zangverenigingen, goochelaars en volksdansers betrad belangeloos het podium. De actie werd een groot succes, wat ons niet alleen veel plezier en media-aandacht opleverde, maar vooral ook een behoorlijk bedrag voor het goede doel. Omdat we onder de vleugels van Motherhood werkten, noemden we onszelf in het kader van deze actie de 'Moeders van Westerveld'.

In die tijd schreef ik als freelancer voor de *Meppeler Courant*, waarin ik een eigen rubriek had. Geïnspireerd door onze 'actie Vredespark' publiceerde ik een interview met Samira, een jonge vrouw die bij mij in de buurt woonde en in 1993 als veertienjarige halsoverkop uit Bosnië had moeten vluchten. Haar verhaal greep me zeer aan en bracht de burgeroorlog in Bosnië heel dichtbij. Het liet iets zien van de psychische gevolgen van de oorlog en maakte duidelijk dat professionele hulp bij traumaverwerking een noodzaak is. Samira vertelde over haar vlucht, de hereniging met haar vermiste vader, haar angsten en haar nachtmerries. Maar vooral ook heel veel over het intense gemis van haar moeder, die al bij de eerste etnische zuiveringen wreed vermoord was. Nadat Samira zelf een kind had gekregen, werd ze overvallen door een enorme depressie. Ze zei daarover in het interview:

Door de liefde die ik voor mijn dochtertje voelde, besepte ik hoe veel mijn moeder van ons gehouden had. Hoe vreselijk de laatste momenten van haar leven moeten zijn geweest. Dat was zo onverdraaglijk. Ik miste haar zo. Er was zo veel pijn vanbinnen, ik kon niet meer slapen. Als ik op bed lag, ging alles draaien. Ik werd steeds vermoeider. Toen kreeg ik paniekaanvallen en werd ik drie maanden opgenomen in een ziekenhuis. Niet dat het toen veel beter ging. Medicijnen helpen niet tegen verdriet. Een andere vluchteling vertelde me over een therapeut die ervaring had met oorlogstrauma's. Bij hem kon ik eindelijk huilen. Dat had ik al die jaren niet gedaan.

Eind augustus, een paar maanden na het gesprek met Samira, kreeg ik tot mijn verrassing een brief uit Sarajevo. De brief was in het Bosnisch. De afzender was Žene Podrinja.

De enige Bosniërs die ik kende, waren Samira en haar vader Mirsad. Ik had destijds verschillende ontmoetingen met Samira gehad, waarbij ook haar vader een paar keer aanwezig was. We spraken toen met elkaar over de burgeroorlog en onze Motherhood-actie voor het Vredespark. Mirsad was een kleine, tanige man met een doorgroefd gezicht, die ingenieur was geweest in Bratunac, een stadje dat tien kilometer ten noorden van Srebrenica ligt. Hij had de oorlog ternauwernood overleefd en had zijn drie dochters via een Nederlandse radioamateur teruggevonden.

Ik ging naar hem toe om de brief te laten vertalen. Vermoedelijk wist hij er meer van en kende hij de afzender.

‘Ja, ik ken deze vrouwen,’ zei hij, nadat hij me een kop Bosnische koffie had ingeschonken. ‘Vrouwen?’ vroeg ik verwonderd.

‘Ja. “Žene” betekent vrouwen. Ze komen uit de Podrinja. Dat is de streek in Oost-Bosnië die langs de rivier de Drina ligt, op de grens met Servië. Bratunac en Srebrenica liggen daar ook. Het is de mooiste streek van Bosnië,’ zei hij

met een mengeling van weemoed en trots in zijn stem. ‘Ik heb deze vrouwen een paar weken geleden ontmoet. Tijdens mijn vakantie was ik op bezoek bij mijn nicht, die in een flat woont in Ilidža, een voorstadje van Sarajevo.’

Mirsad vertelde dat in een buitenwijk van Ilidža, Otes genaamd, veel vrouwen woonden die hij nog kende uit Bratunac. Vrouwen die allemaal in Srebrenica hadden gezeten.

‘Hoe kwamen ze dan in Srebrenica?’ vroeg ik.

‘Daar waren ze naartoe gevlucht.’ Hij zuchtte even voor hij verder ging. ‘In Bratunac was voor de oorlog ongeveer twee derde van de bevolking Moslim. In het voorjaar van 1992 begonnen de Bosnische Serven* met hulp van het Joegoslavische leger alle Moslims uit hun huizen te jagen en te vermoorden. Toen vluchtten een heleboel mensen naar Srebrenica, dat in Moslim-handen was. Srebrenica zelf is maar een klein stadje, met een paar duizend inwoners. Later in de oorlog zaten er vele duizenden vluchtelingen uit de hele omgeving, omdat het zogenaamd een *safe area* was.’ Het gezicht van Mirsad verstrakte.

‘En al die vluchtelingen zijn uiteindelijk in de buurt van Sarajevo terechtgekomen,’ veronderstelde ik.

‘Voor een heel klein deel maar,’ zei hij. ‘Toen de Serven Srebrenica hadden ingenomen, werden de mannen van de vrouwen gescheiden. De vrouwen en kinderen werden afgevoerd. Ze kwamen in vluchtelingenkampen bij Tuzla of trokken in de lege huizen van gevluchte Bosnische Serven. Zo

* In dit boek wordt de aanduiding van nationaliteiten gevolgd die ook in het NIOD-rapport is gekozen. Dat betekent dat er een verschil is tussen Serviërs en Serven. Serviërs zijn zij die in Servië wonen. Serven zijn zij die zich bij de Servische nationaliteit voelen horen: dus Bosnische Serven en geen Bosnische Serviërs. In navolging van ditzelfde rapport is ervoor gekozen ook Moslims met een hoofdletter aan te duiden, als het in de nationale/etnische betekenis is bedoeld.

zijn deze vrouwen in Servische woningen in Otes terechtgekomen. Ze leven nu in erbarmelijke omstandigheden. Alle mannen zijn dood.'

Het begon me te dagen. Žene Podrinja was een grote vrouwenorganisatie die opkwam voor de belangen van de weduwen uit de Podrinja. Mirsad was bij zijn nicht een aantal bestuursleden tegengekomen en had met ze gesproken over de Nederlandse journaliste die een artikel over Samira had geschreven, en ook nog had geholpen om geld in te zamelen voor een vredesproject in Bosnië. Dat had hen op het idee gebracht contact met mij te zoeken.

Ik werd nu toch wel erg benieuwd naar de inhoud van de brief. Wat wilden die vrouwen van mij?

Hoewel Mirsad nog niet vloeiend Nederlands sprak, probeerde hij de brief zo goed en zo kwaad als het ging te vertalen. De woorden die hij niet wist, zochten we samen op.

Geachte mevrouw,

Onze vereniging 'Vrouwen van Podrinja' bestaat al een aantal jaren. De vereniging telt in totaal ongeveer 2500 leden, allemaal afkomstig uit het gebied rond Bratunac en Srebrenica. Wij zijn allemaal vrouwen die in de oorlog onze mannen hebben verloren en de meesten van ons ook hun vaders, broers, zonen en andere familie, waardoor we er sindsdien alleen voor staan met onze kinderen. Binnen onze cultuur zorgen de mannen voor het inkomen en de vrouwen voor de kinderen en het huishouden. Nu onze mannen zijn weggefallen, lukt het ons bijna niet om zonder hulp van buitenaf te overleven.

De situatie waarin wij leven verslechtert met de dag en biedt weinig perspectief. We hebben momenteel geen mogelijkheid om eigen werk te creëren en eigen inkomsten te gene-

ren. We leven met een heel gezin, moeder, oma en kinderen, in kleine flats die in de oorlog kapotgeschoten zijn, of op één kamer in collectieve centra.

Op dit moment zijn we als vereniging niet zo actief vanwege een gebrek aan financiële middelen. Veel mensen weten niet hoe wij leven. Helaas hebben wij geen computer, zodat wij niet kunnen communiceren met andere organisaties en als vereniging in een sociaal isolement blijven zitten.

We hebben van Mirsad gehoord over uw sociale betrokkenheid met de Moeders van Westerveld, en ook dat u journalist bent. Het liefst zouden we u uitnodigen in onze gemeenschap, opdat u met eigen ogen kunt zien hoe wij leven. Waarschijnlijk zou u niet geloven dat onze leefsituatie en de hele geschiedenis die hieraan vooraf ging nog mogelijk zijn in het Europa van de eenentwintigste eeuw.

Lieve mevrouw, wij geloven niet meer in mensen, ons vertrouwen is al jaren helemaal verdwenen, maar Mirsad heeft ons weer hoop gegeven. We willen u niet belasten. Toch hebben wij uw hulp nodig om uit ons isolement te komen en we durven u dit te vragen nu we van Mirsad weten wie u bent. Tot ons eerstvolgende contact of misschien zelfs wel onze eerstvolgende ontmoeting willen we aan u en de andere Moeders van Westerveld 2500 groetjes overbrengen en de wens te kennen geven dat onze moeilijke situatie jullie altijd bespaard moge blijven.

Ilidža, Sarajevo, 15-08-2000
Contactgroep 'Žene Podrinja'

Mirsad keek mij vol verwachting aan. 'Wat vind je ervan?'

Hoewel de vrouwen schreven mij niet te willen belasten, voelde ik, nadat ik de brief een paar keer gelezen had, een

zware verantwoordelijkheid. Wat had ik ze te bieden? Wat had Mirsad in zijn drang om iets voor deze vrouwen te betekenen – sommige waren vroegere vriendinnen van zijn vrouw – over mij verteld? Welke verwachtingen waren er gewekt, en kon ik die wel waarmaken?

‘Hoe kom ik aan geld voor de reis?’ sputterde ik tegen, in een laatste poging mijn lot te ontlopen.

‘Van de krant?’ opperde Mirsad optimistisch.

Ik schudde mijn hoofd. Ze zagen mij al aankomen. Als freelancer schreef ik voor pakweg de kleinste krant van Nederland, die zich met name richtte op het regionale nieuws.

Toch besloot ik de brief te laten lezen aan mijn hoofdredacteur. Die reageerde geëmotioneerd op de inhoud. ‘Natuurlijk moet je gaan,’ zei hij resoluut.

De drie weken die volgden, verliepen tamelijk chaotisch. Er was veel te doen. Ik trachtte zo veel mogelijk informatie over het land te verkrijgen en surfte uren op het internet. Ik oefende met de videocamera, kreeg een spoedcursus fotograferen en prutste uren met nieuwe opnameapparatuur, waar ik uiteindelijk toch niet mee uit de voeten kon. Om niet met lege handen aan te komen, hield ik een bedelactie onder vrienden en bekenden en zamelde 2500 gulden in om ter plaatse een computer te kopen. De voorzitter van Žene Podrinja, die Ana heette, liet voorzichtig doorschemeren dat ik bij haar kon logeren. Ze wilde zich niet opdringen, want misschien was ik wel erg deftig en vond ik de entourage te armoedig en te deprimerend. De uitnodiging nam ik echter met beide handen aan. Ana sprak goed Duits, zodat ik gedurende de zes dagen die ik in Otes zou doorbrengen permanent een tolk tot mijn beschikking had. Bovendien leek me een onderkomen in de beslotenheid van een gezin veiliger.

Hoewel ik wist dat mijn verblijf in Bosnië niet gemakke-

lijk zou zijn, stapte ik eind september met een soort schoolreisjesopwinding op het vliegtuig.